

PARTICIPACE – NEJLEPŠÍ ZPŮSOB VÝCHOVY K DEMOKRACII

Michal Kaplánek, Martina Kočerová

Abstrakt

Článek se zabývá participací dětí a mládeže z pedagogického hlediska. Kromě vyjasnění základních pojmů objasňuje filozofické důvody participace v kontextu dynamických společenských změn a ústí v prezentaci forem participace, jejichž realizace umožní, aby se nastupující generací stal princip participace nedílnou součástí sociální a politické kultury.

Klíčová slova

Participace, demokratizace, práva dítěte, participativní pedagogika, každodenní, otevřená, reprezentativní participace, Revidovaná charta participace dětí a mládeže.

Participation – the Best Way of Education for Democracy

Abstract

The article covers the participation of children and young people from a pedagogy point of view. Apart from clarification of basic terms it clarifies philosophical reasons of the participation in a context of dynamic social changes and leads into the presentation of the participation forms, whose realization will enable the next generation to adopt the principle of participation as a part of the social and political culture.

Keywords

Participation, democratization, children's rights, pedagogy of participation, daily, open, representative participation, Revised European Charter on the Participation of Children and Young People.

1 Pojem participace

Myšlenka participace – vztahu části k celku, jedince ke společnosti, konečného k nekonečnému – patří k základním filozofickým východiskům lidského bytí. Antičtí idealisté (např. Platón) byli přesvědčeni, že se každé bytí stává tím, čím je, právě participací na vlastní určující ideji. Podobně i biblická tradice předpokládá, že člověk participuje na Boží důstojnosti: je přece obrazem Božím, jak čteme v Genezi, první knize Bible. Také v současnosti nově objevená a akcentovaná skutečnost, že člověk je součástí přírody, je vyjádřením přesvědčení o participaci člověka na něčem, co jej přesahuje – na životě, který si sám nedal (srov. Schwan, 1981, s. 41–78). Dokonce i moderní ideologie počítaly s participací. Myšlenka národní identity není přece nic jiného než konstrukce kulturního celku, do něhož jedinec patří, na němž participuje. A tento celek se v 19. a 20. století považoval za tak nosný pro identitu člověka, že za něj tisíce lidí položily své životy.

S moderním pojmem „participace“ se setkáváme ve třech souvislostech – v politice, v ekonomice a v sociálních vztazích. Současné definice participace vycházejí právě z politické participace, tedy z „odpovědné účasti zainteresovaných na pravomoci rozhodovat o své přítomnosti a budoucnosti“ (Stange, Tiemann, 1999, s. 215). Pojem *participace* souvisí s pojmem *demokratizace*. Dá se říci, že participace je subjektivní stránkou demokratizace, což platí zejména tehdy, když chápeme demokracii nejen jako politický princip, nýbrž jako *způsob (sou)žití*, tedy jako obecný strukturální znak demokratické společnosti. S tímto chápáním demokracie je ovšem v rozporu praxe některých politiků počítajících s tím, že v podstatě apatičtí voliči delegují svoji možnost participovat na politickém vývoji na problematickou politickou „elitu“ vzájemně si konkurujících politických stran (Stange, Tiemann 1999, s. 216n).

2 Participace dětí a mládeže

K demokracii neoddělitelně patří participace, a to nejen participace politická v podobě volebního práva, ale také občanská, jež je důležitým prvkem přispívajícím k integraci společnosti (Rakušanová, Řeháková, 2006). Předpokladem pro uskutečňování participace se stala zejména Všeobecná deklarace lidských práv, jež byla vyhlášena 10. prosince 1948 Valným shromážděním OSN. Přestože nešlo o právně závazný dokument, stala se základem právních řádů v mnoha zemích světa. Valné shromáždění vyhlásilo Všeobecnou deklaraci lidských práv a přitom vyzvalo k tomu, aby se „každý jednotlivec a každý

orgán společnosti“ podílel na uvedení těchto práv a principů do každodenního života společnosti, v níž žije (*Všeobecná deklarace lidských práv*, preambule). Už zde je zřejmá výzva k participaci, která se nemůže týkat jen dospělých osob, ale také dětí a mladých lidí, kteří nemohou být pouze objektem výchovy, ale také a především subjektem, tedy těmi, kteří se na své výchově a na prostředí, v němž žijí, sami aktivně podílejí. Proto také byla Valným shromážděním OSN v New Yorku dne 20. listopadu 1959 přijata Deklarace práv dítěte. Tento dokument nebyl ale prvním mezinárodním dokumentem, který se právy dětí a mládeže zabýval. Navazoval na Ženevskou deklaraci práv dítěte, vyhlášenou Ligou národů již v roce 1924. Cílem Deklarace práv dítěte bylo, „*aby děti mohly prožít šťastné dětství, užívat práv a svobod zde uvedených ku prospěchu vlastnímu i prospěchu společnosti*“ (Deklarace práv dítěte [online]). Deklarace práv dítěte se stala základem pro vznik Úmluvy o právech dítěte, jenž byla vyhlášena 20. listopadu 1989 a vstoupila v platnost dne 2. září 1990. Česká republika (tehdejší ČSFR) ratifikovala tuto deklaraci a ta 6. února 1991 vstoupila v platnost. Dnes je součástí právního řádu ČR pod číslem zákona 104/1991 Sb. Smluvní státy se v Úmluvě zavazují umožnit dítěti vyjadřovat se k záležitostem, které se ho týkají, uznávají právo svobodného projevu, zavazují se k vytvoření takových podmínek, v nichž bude dětem poskytnuta výchova, která bude přípravou na zodpovědný život ve svobodné společnosti. Dále mluví o vytvoření takových podmínek, v nichž se děti mohou účastnit na kulturním a uměleckém životě společnosti, na oddechové činnosti a využívání volného času. V Úmluvě byl dán také podnět ke vzniku Výboru pro práva dítěte, jehož úkolem je zjišťovat, zda a jak jsou závazky z Úmluvy vyplývající plněny smluvními stranami (srov. Sdělení, č. 104/1991 Sb.).

Úmluva o právech dítěte je dnes obecně vnímána jako historicky první konvence, v níž je zakotveno, že dítě má co říci k procesům, které ovlivňují jeho život (Rudduck, Flutter, 2000, s. 75–89). Významným přínosem tohoto dokumentu bylo zvýraznění nutnosti přijímat pohled mladých lidí a diskutovat s nimi o jejich názorech a postojích. V neposlední řadě byl akcentován také význam participace dětí a mládeže v rodině, ve škole a ve společnosti vůbec.

V současnosti obnovený zájem o participaci dětí a mládeže vychází tedy z myšlenky dětských práv, jež se začala prosazovat v pedagogice od 70. let 20. století především v USA, v Kanadě a v Austrálii. Do zemí západní Evropy se téma participace žáků dostalo do centra pozornosti odborníků a politiků

s jistým zpožděním. Nejde však o zcela nový jev. Současný český pedagog Antonín Bůžek (1999) poukazuje na to, že myšlenku participace – ve formě žákovské samosprávy – prosazoval už Jan Amos Komenský, který ve školním řádu pro Školu vševědnou v Blatném Potoce předpokládal zřízení funkce dekurionů – desátníků a jejich zástupců z řad starších žáků, kteří by pomáhali učiteli v učení a v udržování dobrých mravů.¹ K dalšímu rozvoji participace došlo v 18. století vlivem demokratizace. Autoritativní režimy se snažily participaci buď úplně eliminovat nebo alespoň regulovat tak, aby byla pouhým výkonným orgánem vedení školy. V dějinách moderní české pedagogiky můžeme myšlenku participace žáků sledovat u reformních pedagogů První republiky, jako byl např. Václav Příhoda (1889–1979), který byl propagátorem žákovských samospráv (srov. Bůžek, 1999, s. 11n.).

Pokud je cílem i prostředkem *výchovy demokratického občana* „každodenní demokracie“, tj. maximální spoluúčast zainteresovaných na rozhodnutích, jež se jich týkají, je třeba pěstovat kulturu participace už od dětství ve všech socializačních systémech, od těch prvotních (rodina, mateřská škola), přes všechny stupně škol a školských zařízení, až po sociální služby, podniky a spolky.

3 Význam výchovy k participaci

Na základě zkušenosti s vývojem vědy, techniky i samotné globalizace v posledních desetiletích můžeme počítat s tím, že také v 21. století se generace současných dětí dožije řady zásadních společenských změn. Dnešní děti již nemají možnost převzít hotové schéma vlastní budoucnosti, jak tomu po staletí bývalo v tradičních společnostech. Proto je namísto starat se již nyní o to, aby dorůstající generace uměla pružně reagovat na změny, s nimiž se v životě setká. Jedním z prostředků, jak tomu napomáhat, je *participace dětí a mládeže na vytváření projektů*, jež zasahují do jejich života. S tímto vývojem počítá současná evropská politika zaměřená na děti a mládež, z níž vychází také *výchova k participaci a skrze participaci* (participativní pedagogika), jejímž cílem je pomoci k zachování a rozvinutí určité *demokratické kontroly* očekávaných i neočekávaných politických změn (srov. Stange, Tiemann, 1999, s. 214n).

V průmyslově vyspělých zemích je ohrožena socializace a enkulturace mladé generace. Rychlé společenské změny mají za následek rozporuplný postoj mladých lidí k životu. U řady mladých lidí se kombinuje realistické

¹ Bůžek (1999, s. 9–15) cituje Komenského dílo *Zákony školy dobře spořádané* (původní text asi z r. 1623 se nedochoval, znovu vydáno r. 1657).

vidění světa se zklamáním a pasivitou s nedostatkem vizí do budoucnosti. Podle výzkumu teenagerů z 90. let si většina z nich (80 %) dělá starosti o budoucnost. Velká míra pesimismu je této generace zářezí.²

Také u nás můžeme mluvit o velké nedůvěře mladých lidí v instituce, zejména v ty velké (strany, cirkve, odbory, svazy apod.). Mladí lidé se stáhli do soukromí a z větší části se v těchto organizacích nerealizují. Také díky tomu se prohlubuje propast mezi vlastními (soukromými) zájmy a neporozuměním – a samozřejmě i nezapojením – do struktur parlamentní demokracie. Mladí lidé nemají zkušenosti s demokratickou praxí ve svém bezprostředním okolí, takže jim schází zkušenost, že jejich slovo může něco změnit.

Uvedená propast se může zmenšit a ve vývoji může nastoupit nový směr, pokud vytvoříme v našich krajích, obcích, společenských organizacích, církvích, občanských sdruženích, ale i ve školách a školských zařízeních možnosti k participaci dětí a mládeže na rozhodovacích procesech. Můžeme se přitom inspirovat některými projekty z Dánska, Německa a Itálie. Pro výchovu k participaci (a tím i k demokracii) je rozhodující, aby se místa, kde se mladí lidé denně zdržují, vyznačovala *vysokou úrovní participace*, takže zde budou moci mladí lidé prožít zkušenost, která je uschopní k vědomému spoluvytváření světa kolem sebe. Předpokladem k tomu je určité „přehodnocení individualizace“, k němuž vyzývá ostrý kritik současného společenského vývoje, německý analytik Ulrich Beck (1997, s. 17n):

„Bez budování a posilování politické svobody a její politické formy – což je občanská společnost – nebude v budoucnu fungovat vůbec nic. Proto je potřeba si nejdřív uvědomit, že proměna hodnot a přijetí demokracie spolu jdou ruku v ruce. Mezi hodnotami rozvoje osobnosti a ideálem demokracie existuje vnitřní příbuznost. Mnoho výsledků výzkumu proměny hodnot, jako např. spontaneita a dobrovolnost politické angažovanosti, sebeorganizování, odmítání formalismu a hierarchie, vzdorovitost, krátkodobost a požadavek zůstat subjektem jednání... mají svůj smysl právě ve formách a na fóru občanské společnosti.“

V praxi se ovšem ukazuje, že tradiční názor, který podceňuje schopnost dítěte kvalifikovaně se vyslovit k otázkám vlastního života, stále ještě přetrvává. Hnutí za práva dítěte (v 2. polovině 20. století) bylo navíc zatíženo určitými nedostatky, na něž jeho kritici právem poukazovali (např. důraz na práva

² Uvedený výzkum teenagerů realizoval německý sociolog Klaus Hurrelmann (1997, s. 24–25).

a podcenění zodpovědnosti). Mnozí autoři proto konstatovali, že mladí lidé by se měli nejprve naučit zodpovědnosti, až poté by měli mít možnost plně uplatnit svá práva. Navzdory naznačené setrvačnosti v náhledu na dítě jakožto závislého jedince myšlenky o nutnosti naslouchat dítěti a učinit je spolutvůrcem rozhodnutí v záležitostech, které se ho týkají, přežily a byly dále rozvíjeny. Napomohly tomu např. studie Brita Hargreavese (1967), Kanadana Fullana (1991), ve Švédsku Andersona (1995) a dalších. Jejich práce, které byly v době svého vzniku považovány za kontroverzní, se staly v průběhu devadesátých let 20. století hybnou silou pro obnovení zájmu o názory dětí a mládeže na jejich každodenní život ve škole (podrobněji Vidláková, 2007b).

Při úvahách o participaci dětí a mládeže musíme ovšem vzít v úvahu různě vysokou schopnost participace na základě vývojových stupňů dítěte, a to jak z hlediska věku, tak z hlediska individuálních schopností. Proto jeden z významných autorů úvah o participaci dětí a mládeže Richard Schröder (1995, s. 14; Stange, Tiemann, 1999, s. 219) uvádí:

„Participace neznamená ‚pustit děti k moci‘ anebo ‚předat dětem velení‘. Participace znamená sdílet rozhodnutí, která se týkají vlastního života a života společnosti, a společně nalézat řešení problémů. Přitom nejsou děti kreativnější, demokratičtější nebo otevřenější než dospělí. Jsou jenom jiné, a z tohoto důvodu vnášejí do rozhodovacích procesů nové aspekty a perspektivy.“

Zůstává otázkou, jak vychovávat a vzdělávat děti a mladé lidi tak, aby jim princip participace byl vlastním a stal se nedílnou součástí jejich životů? Děti potřebují být zapojeny do programu, v němž jsou motivovány k myšlení, vytváření si vlastního úsudku, kde mají možnost výběru a plánování, mají prostor formulovat své myšlenky, být hodnoceny a cvičit si principy participace na konkrétních životních situacích bez nebezpečí, že za případné nedostatky budou trestány. Zároveň jim musí být vytvořeny jasné smysluplné hranice za současného vedení vnímavými, vyrovnanými dospělými, pro které právo participace dětí nebude pouze vzdálenou teorií. Často se výchova k participaci spojuje s prostředím školy, se školským systémem, s vytvářením podmínek pro aktivní účast žáků na vyučování a dění školy, vytvářením projektů, s přístupem učitelů. Toto vše je jistě důležité, ale pokud se děti setkávají s principem participace až ve škole, může být pozdě. Tento proces by měl být nastartován již dříve, a to v rodině, přičemž ve škole by byl dále rozvíjen. Pokud bychom tohoto chtěli dosáhnout, pak je důležitým aspektem rozvoje participace u dětí a mládeže také výchova rodičů a docenění rodiny

jako jednoho ze základních předpokladů rozvoje demokracie a její nedílné součásti, participace (srov. Kovařík, 2001).

Při participaci dětí a mládeže mají tedy rozhodující význam dospělí jako ti, kteří umožňují a rozvíjejí participaci dětí. Podpora participace dětí a mládeže musí být zakotvena ve výchovných opatřeních, která hrají ústřední roli při výchově demokratického občana. Pokud není participace pedagogicky připravena, nezdaří se. Učitelé a vychovatelé mohou přispět k lepšímu fungování procesů participace především na základě znalosti skupinové dynamiky. Jedním z výsledků pedagogické práce jsou výchovná opatření, kterými se děti a mladí lidé jako účastníci participativních procesů kvalifikují k účinné účasti na procesech participace. Dále mohou učitelé a vychovatelé strukturovat zapojení svých svěřenců, takže si děti vytvoří odpovídající postoje, osvojí si demokratickou kulturu, a tak se stanou demokratickými osobnostmi, jež budou vyrovnávat současnou malou motivovanost mládeže angažovat se pro veřejné věci.

Za úkoly participativní pedagogiky můžeme tedy považovat především vytvoření určitého „kurikula participace“, v němž se aplikují základní pedagogické zásady právě na tuto oblast. Takové kurikulum by mělo obsahovat:

- popis edukačních procesů vedoucích k posílení participace dětí a mládeže,
- vysvětlení organizačního a lidského zajištění edukačních procesů a jejich očekávaných výsledků,
- vytvoření a zdůvodnění edukačních cílů, forem, opatření a metod vztahujících se k participaci,
- interpretaci výchovných teorií a programů směřujících k participaci,
- vysvětlení souvisejících hodnot, norem a zájmů,
- vysvětlení světonázorových, vědeckých, politických a sociálních podmínek procesu participace,
- získání kompetencí k popisu a kontrole úspěšného plnění tohoto výchovného úkolu.³

³ Aplikovány zásady podle pedagogického slovníku od autorů H. Schaub a K. G. Zenke (1996, s. 263).

Jestliže má participace přispět k tomu, aby společnost utvářeli sami její občané, a to na základě rovnoprávnosti, měla by se participativní pedagogika vyznačovat následujícími znaky:

- podporou sebeurčení subjektu, odbouráváním nepřiměřeného ovlivnění někým jiným,
- podporou racionálních postupů, odbouráváním iracionality,
- nahrazováním konformity kritikou a závislosti nezávislostí,
- směřováním ke změnám ve společnosti ve prospěch (každodenní) demokracie a rovnosti šancí,
- zaměřením na komunikativní interakci a aktivní konfrontaci směřující ke změnám ve škole a v práci s mládeží
- rozvojem „sociální fantazie“, tedy schopnosti myslet v alternativách, jež nechávají otevřenou budoucnost, a vyhýbat se dogmatizaci vlastních představ.

4 Základní směry participace

V teoretickém diskursu o participaci můžeme rozlišovat mezi *směry, formami a stupni participace*. Kromě toho můžeme participaci dělit podle řady dalších kritérií, jako je například *kritérium závaznosti* (nezávazná participace, spočívající spíše ve vzájemné informovanosti rozhodujících a účastníků, a závazná participace, při níž je rozhodovací pravomoc vedoucích omezena ve prospěch práva účastníků participovat na rozhodování). Nebo *kritérium trvalosti* (trvalá a příležitostná participace). Dalšími kritérii jsou např. zaměření, organizační forma nebo cíle (budování kolektivní protiváhy současné moci /institucionalizovaná participace/, vzájemná pomoc v rámci skupiny), případně to, zda se na rozhodování účastní přímo ti, jichž se rozhodnutí týká nebo jejich zástupci (přímá a nepřímá participace) (srov. Stange, Teimann, 1999, s. 217–219).

V participaci můžeme vnímat dva základní směry – participace „zdola“ a „shora“, jak uvádí Jitka Vidláková (2007c, 2007d). „Participace zdola“ vychází z naslouchání hlasu žáků, přičemž samotná participace žáků na rozhodovacích procesech představuje až následný proces. Zjednodušeně vyjádřeno – nejprve nasloucháme podnětům žáků k záležitostem školního života, které se jich týkají, a pak na základě toho vytvoříme podmínky pro jejich aktivní účast, ať už formální, tj. např. žákovské samosprávy, či neformální. Pro „participaci shora“ je naopak příznačné, že nejprve jsou ve škole vytvořeny

podmínky pro participaci žáků, většinou v podobě zastupitelských orgánů (např. žákovská samospráva), jejichž prostřednictvím se mohou žáci vyslovovat. Zjednodušeně řečeno – nejprve vytvoříme společně se žáky zastupitelské orgány a pak s jejich podněty pracujeme. Výzkumy zaměřené na zjišťování reálného stavu participace žáků ve škole ukazují, že v praxi se častěji setkáváme s druhou tendencí (srov. *Výchova k občanství ve školách v Evropě*, 2006).

Oba uvedené způsoby mohou mít pro školy i jejich žáky svůj smysl. Oba procesy lze také ve své podstatě považovat za komplementární, neboť sledují shodný cíl, a to dosáhnout většího a aktivnějšího zapojení žáků do záležitostí školního života. Vždy proto záleží na podmínkách a situaci v konkrétní škole, jaký model se zde uplatní. Postupy přitom nemusejí být nutně izolované, ale mohou být úspěšně rozvíjené i paralelně.

Vzhledem k tomu, že se participace postupně stává jakýmsi módním heslem, je užitečné stanovit kritéria, která nám umožní rozeznat skutečnou participaci, tzn. způsob zapojení účastníků nejen na samotných programech, ale také na jejich plánování a hodnocení, od falešné participace, kde účastníci pouze realizují představy vedoucích, aniž mohou měnit podstatu nebo formu programů.

5 Hartova stupnice participace

Užitečným nástrojem k rozpoznání úrovně participace je osmistupňový „žebříček participace“ (*the ladder of participation*) R. Harta (1997). Hart přitom vychází z modelu S. Arnsteinové, která v r. 1969 popsala osm stupňů účasti občanů USA v procesech veřejného plánování. Jednotlivé stupně jsou seřazeny podle náročnosti a míry zapojení žáků do rozhodování. Skutečná participace podle Harta začíná ale až od čtvrté příčky, zatímco v prvních třech převládá spíše pasivní účast. Proto se někdy první tři stupně participace označují jako *falešná participace* (srov. Hart, 1997; Vidláková, 2007c; Šturma, 1999, s. 75–76; Stange, Tiemann, 1999, s. 217n).

Na základě dostupné literatury jsme se pokusili o jednoduchou formulaci stupňů participace, které by byly aplikovatelné na situaci výchovy ve volném čase. Přitom používáme jako označení vychovatelů slovo vedoucí (*leader*) a pro označení dětí a mladých lidí slovo účastníci (*participants*). V následujícím přehledu jsme osm stupňů rozdělili na čtyři úrovně participace – falešná a skutečná participace, samospráva a spolupráce účastníků s vedoucími. Pro lepší pochopení uvádíme anglické názvy, a to buď v původním znění anebo přizpůsobené (místo *adults* uvádíme *leaders* a místo *pupils participatnts*).

Falešná participace

1. **Manipulace** (*manipulation*) – účastníci jsou pasivními příjemci rozhodnutí vedoucích. Často nerozumí důvodům, které rozhodnutím předcházely. Jde tedy spíše o uplatnění zájmů vedoucích než zájmů účastníků. To platí i tehdy, když se vedoucí účastníků formálně zeptají, co by chtěli dělat.
2. **Dekorace** (*decoration*) – účastníci se aktivně podílejí na programu, jež připravili vedoucí, přitom však program nijak nemění a jejich informovanost je pouze částečná.
3. **Tokenismus** = formální participace (*tokenism*) – účastníci nebo jejich zástupci se sice účastní jak na realizaci programu, tak na jeho přípravě, jejich přítomnost je však pouze formální. Program ve skutečnosti zůstává plně v režii dospělých.

Skutečná participace

4. **Informovaná účast** (*assigned but informed*) – uvědomělá participace účastníků na programu. Účastníci chápou celý program, jednotlivé aktivity i jejich smysl. Vedoucí jsou iniciátory, sami o programu rozhodují, sdělí účastníkům potřebné informace a respektují jejich názory.
5. **Konzultace** (*consulted and informed*) – o programu rozhodují vedoucí až po konzultaci s účastníky, přičemž jejich názory nejen vyslechnou, ale také zohlední.
6. **Účast na rozhodování řízená vedoucími** (*leaders-initiated, shared decisions with participants*) – účastníci se podílejí na rozhodování v oblastech předem vymezených vedoucími. Účastníci nejsou pouze „vyslechnuti“ jako u konzultace, ale podílejí se i na samotném rozhodování.

Samospráva

7. **Samosprávné vedení** (*participants-initiated and directed*) – iniciátory a organizátory programu jsou sami mladí lidé, kteří jej organizují (zpravidla) po vzoru dospělých. Na tomto stupni hrají dospělí pouze podpůrnou roli.

Spolupráce

8. **Vedoucí jsou pozváni k účasti na rozhodování** (*participants-initiated, shared decision with leaders*) – fungující participace účastníků, v jejímž rámci je dospělým nabídnuta možnost spoluúčasti a spolořozhodování.

Bylo by asi zajímavé i užitečné zpracovat analýzu fungování jednotlivých občanských sdružení mládeže a školských zařízení pro děti a mládež, jakož i ostatních institucí pracujících s dětmi a mládeží, a to právě podle Hartovy stupnice.

6 Formy participace

V současnosti se hovoří o různých formách participace, tzn. o způsobech, jak se participaci učit, jak ji realizovat a jak zvyšovat její úroveň. Stange a Tiemann (1999, s. 245–257) rozlišují sedm forem participace: reprezentativní, otevřená, příležitostná, projektová, každodenní, mediální a volební. Kromě těchto autorů existují také další dělení forem participace, např. podle Dürra, jenž rozlišuje pět forem participace ve škole: formální participace, otevřená participace, participace za účelem řešení problému, projektová participace a simulovaná participace.

Za východisko našich úvah jsme sice zvolili koncepci Stangeho a Tiemanna (1999), kteří rozlišují sedm forem participace, ale protože mediální participace označuje spíše zvláštní prostředek participace (*média*) než zvláštní formu a jelikož volební participace zahrnuje pouze jednu speciální situaci občana-voliče, budeme se v dalším textu zabývat pouze rozlišením mezi třemi formami participace:

- participace reprezentativní a otevřená,
- participace příležitostná a každodenní,
- participace na projektu.

První dvojice pojmů odlišuje participaci, při níž mohou účastníci ovlivnit rozhodování přímo, od té, kde rozhodují nepřímo, tedy skrze své reprezentanty. Při *otevřené participaci* se rozhodování mohou účastnit buď všichni členové skupiny (členové místní organizace, obyvatelé internátu atd.), anebo ti, kteří se sami rozhodnou zúčastnit se (fóra mládeže, veřejné diskuse).

Otevřená participace funguje buď na principu „členské schůze“ či setkání pokud možno kompletní skupiny, které se rozhodování týká, anebo na principu fóra, kam může přijít nebo se přihlásit prakticky kdokoli. Shromáždění, kde se předpokládá účast většiny těch, jichž se rozhodování týká (valná hromada občanského sdružení, shromáždění akademické obce, setkání všech obyvatel internátu atp.), jsou buď pravidelná anebo vynucená určitou situací. Mohou se realizovat jenom tehdy, když není skupina příliš velká. Na rozdíl od „plenárních shromáždění“ se forma fóra osvědčuje tehdy, když chceme,

aby alespoň někdo z široké skupiny zainteresovaných vyjádřil svůj názor k otázkám, o nichž se bude rozhodovat. To se může týkat rovněž grémii dospělých, kam jsou pozváni děti bez toho, že by někoho zastupovaly.

Naproti tomu u *representativní participace* platí, že se členové skupiny nebo části populace účastní na rozhodování skrze své zástupce, tedy nepřímo. O reprezentativní formě participace mluvíme tehdy, když se jednotlivec (účastník) nezúčastní jednání o spolurozhodování osobně, ale prostřednictvím svého zástupce (delegáta), obvykle voleného. Do této skupiny patří školní parlamenty nebo institut zástupců (předsedů) školních tříd, jakož i jiné zastupitelské orgány dětí a mládeže ve školských zařízeních a na úrovni obce, regionu nebo na úrovni celostátní. Další reprezentativní formou participace je zastupování členů jednotlivých organizací (spolků, občanských sdružení) jejich vedoucími či delegáty na širším fóru, např. zastupování zájmu členů oddílu skautů na sněmu organizace Junák. Někdy se ovšem jedná také o zastupování zájmů dětí v grémiích, tvořených převážně dospělými. Jde třeba o zastupování zájmu mladých sportovců ve sportovních klubech nebo zájmu mladých věřících ve farnostech atp.

Obě formy mají svoje výhody a nevýhody. Výhodou otevřené participace je jednak menší formálnost – snadno se rozhodování může zúčastnit kterýkoliv člen skupiny, o níž se jedná, což je výhodné zejména tehdy, když se řeší nějaký konkrétní problém. Nevýhodou je, že výsledek jednání může být až příliš závislý na tom, kdo se právě jednání zúčastnil. Není tedy zaručena rovnoprávná účast všech při rozhodování. Rozhodnutí ovlivní ti, kteří mají čas a přinesou přesvědčivé argumenty. Ti, kteří se právě zúčastnit nemohou nebo se neumí prosadit, jsou znevýhodněni. Reprezentativní participace má naopak nevýhodu v určité komplikovanosti jednání a v závislosti na volebních procesech (včetně předvolební kampaně). Její výhodou je zachování práva všech vyjádřit se – i když jen skrze zástupce, což je v posledku spravedlivější. Kromě toho je grémium sestavené ze zástupců schopno častěji se scházet a pracovat operativně.

Další dvojicí forem je participace příležitostná a každodenní. *Příležitostná participace* se realizuje v souvislosti s řešením konkrétního problému. Naproti tomu *každodenní participace* je projevem trvalého úsilí o participaci v organizaci nebo zařízení. Zatímco příležitostná participace předpokládá zájem vedoucích zapojit do řešení problému členy skupiny, jichž se tento problém týká, u každodenní participace se jedná o vědomé vytváření určité komunikační kultury – jedná se o záměrnou výchovu k demokracii.

Pokud mluvíme o příležitostném zapojení, jedná se buď o začátek postupného zapojování účastníků do rozhodování, anebo o zapojení v rámci rozsáhlejšího projektu. Příležitostné zapojení se může dít buď formou *sběru informací ze strany dospělých* (např. dotazníky, rozhovory, veřejná slyšení dětí a mladých lidí, ankety, možnosti vyjádřit svá přání a stížnosti) nebo naopak *zprostředkováním informací dětem*, ať už z iniciativy dospělých nebo dětí. Do příležitostného zapojení také počítáme *jednorázové akce*, jako jsou například demonstrace nebo petice, a tzv. symbolickou participaci, při níž může zástupce dětí vyjádřit jejich postoje, avšak bez jakýchkoli dalších pravomocí. Každodenní participaci věnujeme zvláštní kapitolu, protože ji považujeme z pedagogického hlediska za nejdůležitější formu.

Poslední, zvláště vyčleněnou formou, je *participace na projektech*. Jedná se o poměrně častou formu participace, která je zaměřena na dosažení konkrétního výsledku a je tedy jasně časově ohraničená a většinou pečlivě připravená. Participace dětí a mladých lidí je tím intenzivnější, čím více se jich téma projektu skutečně dotýká. Míra participace ovšem také záleží na tom, jak a kdy jsou k participaci přizváni. Také projektovou participaci můžeme realizovat různými způsoby, jako je například sestavení trvalé pracovní skupiny anebo formou různých workshopů zaměřených na řešení problémů v rámci projektu. Sbírat názory můžeme také formou běžného moderovaného rozhovoru ve skupině nebo brainstormingu.

Vyzkoušeným modelem je tzv. *participační spirála*. Jedná se o proces, jenž má čtyři fáze: *senzibilizaci*, *burzu nápadů*, *plánování* a *realizaci*, přičemž jde o participaci účastníků na všech těchto částech. Hovoříme o spirále, protože se v rámci procesu vracíme „za jednací stůl“, opakovaně tak dochází k participaci, ale vždy na nové, vyšší úrovni.

První (základní) úrovní je účast na uvažování o vhodnosti řešit určitý problém, něco udělat, něco vybudovat. Jedná se o *senzibilizaci*, jejímž cílem je, aby byl problém vnímán co nejširším okruhem lidí a aby se na základě analýzy situace ukázalo, zda se jedná o problém skutečně palčivý, který se musí řešit. V této fázi jde iniciátorům projektu o to, aby i zástupci širší veřejnosti problém objevili a řekli si: *musíme s tím něco udělat*. Východí aktivitou senzibilizace je tedy *analýza* situace vedoucí k pojmenování aktuálního problému, jenž je třeba řešit. Navazuje *upozornění zainteresovaných* (v našem případě mládeže), *ale i širší veřejnosti na tento problém a probuzení touhy problém řešit*. V této fázi se používá různých forem dotazování, ale i setkávání zainteresovaných s iniciátory a s veřejností, a to jak přímo, tak prostřednictvím médií.

Na senzibilizaci navazuje fáze, v níž se sbírají *náměty a nápady*, tedy jakási „burza nápadů“. Cílem je, aby zainteresovaní přinesli své nápady, jak daný problém řešit. V této fázi můžeme použít všech možných technik sběru nápadů, od brainstormingu až po prezentaci hotových vizí nebo výrobu modelů navrhovaných řešení. K tomu je možné využít také pravidelně konaných schůzí a setkání.

Ve třetí fázi – *plánování* – přechází projekt zčásti do rukou odborníků, kteří detailně připravují jeho realizaci. Ovšem i v této fázi je důležitá neustálá přítomnost „zadavatelů“ (zainteresovaných mladých lidí). V této fázi se totiž odehrávají definitivní rozhodnutí, a to jak po stránce odborné (jak přesně řešit daný problém), tak po stránce finanční a materiální (co k tomu potřebujeme), což má také svůj politický aspekt (získání podpory a povolení záměru). Důležité je také vytvoření podmínek (struktury), a to především pro kontakt odborníků, ale i politiků a sponzorů se zainteresovanými mladými lidmi.

Poslední fáze – *fáze realizace* – je sice někdy v rukou odborníků, přesto existuje řada projektů, jichž se mladí lidé mohou účastnit, a to buď úplně (vybavení a vyzdobení místnosti) anebo alespoň částečně (pomoc při stavebních pracích nebo úklidu).

7 Každodenní participace

Tam, kde vedení organizace zve běžně k participaci ty, jichž se rozhodování dotýká, mluvíme o každodenní participaci. Jedná se o určitou formu demokratického vedení, která se netýká pouze zásadních záležitostí, ale realizuje se prakticky při každém rozhodování. Tím se vytváří v organizaci demokratická (participativní) kultura, jejímž základním předpokladem je „kultura naslouchání“, tzn. trvalá ochota a zájem vychovatelů vyslechnout a vzít vážně názory a postoje dětí. Po stránce formální můžeme používat jak zaběhnutých forem (např. každý v kroužku se k problému vyjádří), tak i forem netradičních (hry). Mezi důležité formy každodenní participace patří spontánní rozhovory s dětmi na chodbě, na hřišti atp.

Za zvlášť vhodné prostředí ke každodenní participaci můžeme považovat občanská sdružení dětí a mládeže, která mají obyčejně ve stanovách i v praxi zakotvenou demokratickou strukturu. Stačí této struktury efektivně využít, pro což je rozhodující postoj dospělých, kteří bohužel často nedoceňují význam participace (jednoduší je přece rozhodnout si všechno předem a sám). Někdy se jedná dokonce o strach (přehnaný pocit zodpovědnosti), který

dospělým nedovoluje umožnit dětem vlastní rozhodování v těch záležitostech, v nichž by to bylo namístě.

Každodenní participaci můžeme považovat za nejúčinnější formu participativní pedagogiky (obdobně jako u pedagogiky volného času používáme tento název jako označení *výchovy skrze participaci (a) k participaci*). Je to také forma, kterou můžeme asi nejlépe uplatnit v rámci oblasti pedagogiky volného času. Tato participace se děje zpravidla spontánně a neformálně: např. ve středisku mládeže se plánují určité změny, a tak pedagogičtí pracovníci svolají účastníky a snaží se zjistit jejich názory, podobně tomu může být v obci, objeví-li se potřeba řešit nějaký podnět ze strany mládeže nebo nedostatek, jež pociťují mladí lidé, případně i náměty ze strany ostatních obyvatel. Skutečnost, že se každodenní participace týká aktuálních problémů, a proto ji nelze předem zcela naplánovat, neznamená, že se při ní nevyužijí ať už existující formální struktury nebo zvyky a zkušenosti s participací v minulosti. Naopak: právě tím, že k participaci dochází často a v běžných životních situacích (i když jakoby mimochodem), vytváří se demokratická kultura participace.

Nakonec můžeme uvést deset kritérií, která nám umožní rozpoznat, zda v organizaci panuje demokratická kultura participace, anebo se k tomu organizace pouze blíží, či se od tohoto ideálu dokonce vzdaluje.

Kritéria jsou následující:

1. Účastníci nejsou ponecháni v procesu participace sami sobě, ale mají u sebe někoho, kdo jim v tomto procesu pomáhá, kdo je doprovází.
2. Proces participace je přizpůsoben schopnostem účastníků.
3. Schopnost participace účastníků se rozvíjí.
4. Mezi vyjádřením názoru účastníků a realizací opatření je jasná časová souvislost.
5. Participační techniky, které se používají, jsou přiměřené věku a situaci účastníků.
6. Účastníci participují na rozhodování buď všichni přímo, anebo prostřednictvím svých zástupců.
7. Bere se ohled na specifické potřeby a přístupy chlapců a dívek.
8. Participační proces je zasazen do lokálního kontextu (např. spolupráce s obcí).
9. Výchova k participaci se děje od nejútlejšího dětství.
10. Participace se praktikuje jako přístup, který má místo v každodenním životě (není pouhou výjimkou).

9 Rozvoj participace z hlediska evropských struktur

V evropském kontextu se otázkou participace zabývá celá řada dokumentů, programů a evropských orgánů. Dobrým příkladem participace bylo založení Evropského parlamentu mládeže (European Youth Parliament, EYP) v roce 1987 ve Francii. Původně se jednalo o školní projekt, z něhož se postupně stala mezinárodní politicky nezávislá studentská organizace tvořená studenty převážně mladšími 25 let a učiteli. V současnosti sdružuje 34 členských zemí, a to nejen členských zemí Evropské unie, ale také například Norsko, Island nebo Gruzii. Dnes je EYP jedním z největších evropských programů, jenž umožňuje mezinárodní setkání, debaty na politická témata, získání zkušeností v oblasti politické práce a v neposlední řadě setkávání a vzájemné sdílení mladých lidí v Evropě (srov. *European Youth Parliament* [online]).

Dalším orgánem, jenž má participaci dětí a mládeže ve svém programu je Evropské fórum mládeže (The European Youth Forum, zkráceně YFJ), které bylo založeno v roce 1996 a je nezávislou, demokratickou, mládeží vedenou základnou, reprezentující 98 národních rad mládeže a mezinárodních organizací mládeže napříč celou Evropou. Je následníkem CENYC (Council of European National Youth Committees) a ECB (European Co-ordination Bureau of International Non-Governmental Youth Organizations), reprezentující zájmy mládeže od šedesátých let. Funguje prostřednictvím Fóra mládeže Evropské unie (YFEU), jež tvoří most mezi YFJ a institucemi Evropské unie. Snahou YFJ je zastávat potřeby a zájmy mladých lidí a podporovat jejich aktivní zapojení do vytváření společné Evropy, založené na hodnotách lidských práv, demokracie a vzájemného porozumění (srov. *European Youth Forum* [online]).

Youth PLANET (Youth Participation in Local Authorities Network in Europe Today), česky nazývaná Planeta Mládež, je další strukturou, jejímž cílem je participace dětí a mládeže na životě společnosti, snaží se být prostředníkem mezi radami a parlamenty mládeže a evropskými institucemi, Evropskou unií a Radou Evropy. Své poslání vidí také ve vytváření komunikačního mostu mezi samotnými mladými lidmi při organizování setkání a konferencí. Planeta Mládež byla založena v roce 1997 jako Evropská organizace rad a parlamentů mládeže, vytvářející síť národních parlamentů mládeže (*Youth Planet* [online]).

V roce 2002 probíhalo v Bruselu třídní setkání Evropského konventu mládeže (European Youth Convention), na němž se setkala 210 delegátů reprezentujících 28 zemí a jednalo se o stínové setkání Evropského konventu (srov. *European Youth Convention* [online]).

Taktéž je potřeba zmínit Radu Evropy, jeden z oficiálních orgánů Evropské unie, která v roce 2003 vydala dokument nazvaný Revidovaná Evropská charta participace mladých lidí na místním a regionálním životě, jenž nahrazuje původní chartu z roku 1992. Charta obsahuje tři části. První hovoří o účasti mladých lidí na místním a regionálním životě. Druhá zdůrazňuje nutnost zahrnutí mládeže do programů místních orgánů a třetí obsahuje zásady a formy participace týkající se všech mladých lidí bez výjimky. Nelze tedy vyloučit některé na základě například zdravotního či sociálního handicapu, politické či světonázorové příslušnosti (úvodní část Charty – Zásady). Za nástroje participace (2. část Charty) se považují: výcvik, informovanost a podpora různých forem participace. Do oblasti výcviku (training) participace patří také vzdělávání v oblasti lidských práv a neformálního učení. Za klíč k participaci se považuje *přístup k informacím*. Proto by měla být podporována informační centra pro mládež a dostupnost informací prostřednictvím současných informačních technologií (internet atd.). Podobně by místní a regionální samosprávy měly podporovat vznik a rozvoj médií vytvářených samotnými mladými lidmi i těch, které jsou pro ně určeny. Mezi priority patří rovněž *podpora dobrovolnictví a sdružování mládeže*, a to jak formálního, tak neformálního charakteru. Třetí část dokumentu doporučuje vytvoření struktur, jež by umožnily participaci mládeže na místních a regionálních záležitostech. Mělo by se jednat jak o trvalé, tak o příležitostné struktury.

Na participaci mladých lidí je zaměřena také řada programů, jedním z nich je program Mládež v akci (nástupce programu Mládež), jenž byl spuštěn na období 2007 až 2013 s cílem podpory a rozvoje neformálního vzdělávání a propagace myšlenky sjednocené Evropy. Je určen mladým lidem ve věku 13 až 30 let, s důrazem na věkovou skupinu 15 až 28 let, a taktéž na pracovníky s mládeží. Základní strukturu programu tvoří pět akcí zahrnujících především výměnné pobyty mládeže, dobrovolnou službu, podporu místní komunity, zapojení do demokratických projektů, školení a semináře pro pracovníky s mládeží a spolupráci s partnerskými zeměmi EU (Průvodce programem, s. 14–15).

10 Závěr – situace a výhledy u nás

Na závěr je vhodné připomenout, že v době totality byla možnost participace občanů na důležitých rozhodovacích procesech silně omezena. Proto se také emancipační snahy, které byly na Západě po studentských bouřích v r. 1968 velmi živé, u nás téměř neprojevaly. Z tohoto důvodu ani neproběhla odborná diskuse o participaci a ani tento princip nepronikl do povědomí politiků, sociálních pracovníků či pedagogů. Proto se v našem kontextu mohou některé požadavky participace zdát jako těžko proveditelné nebo vzdálené realitě. Důvodem je pouze skutečnost, že se dosud velmi málo počítá s participací mladých lidí na rozhodování o širších společenských otázkách, včetně těch, jež se jich bezprostředně týkají. Určitá naděje zasvitla bezprostředně po změně politických poměrů v r. 1989 (studentské aktivity). Ve skutečnosti se ale situace brzy „normalizovala“, tzn. že se politika dostala opět výhradně do rukou profesionálních politiků (ačkoli se tomuto řemeslu v r. 1990 většina teprve učila), a tak byli studenti velmi brzy „odstřiženi“ od možnosti širší participace na politickém vývoji. Vzhledem k tomu, že v postkomunistických zemích byla demokratická tradice porušena, je docela pochopitelné, že se myšlenky participace do naší pedagogické praxe dostávají teprve velmi pomalu a váhavě. Právě z uvedených důvodů můžeme chápat záměrnou výchovu k participaci jako znamení naděje, že se snad v příští generaci podaří, aby občané už nejen pasivně a s nechutí sledovali diskuse politiků v parlamentu, ale sami se snažili zlepšit situaci společnosti – každý podle vlastních možností, a přitom: spojenými silami.

Literatura

- ANDERSSON, J. A. *The contradictory school - a Swedish example*. In: Jonsson, B. (ed.): *Studies on Youth and Schooling in Sweden*. Stockholm: Stockholm Institute of Educational Press, 1995.
- BECK, U. *Kinder der Freiheit. Wider das Lament über den Werteverfall*. In BECK, U. *Kinder der Freiheit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1997, s. 9–33.
- BŮŽEK, A. Žákovská samospráva jako významný prostředek mravní a občanské výchovy, 11. In JANIŠ, K., ŠTURMA, J. (eds.). *Práva a participace dětí v rodině, ve škole a ve veřejném životě*. Sborník z pracovního semináře konaného 21. 4. 1999. Hradec Králové: Gaudeamus 1999, s. 9–15.
- Deklarace práv dítěte* [online]. Praha: Český helsinský výbor 2002–2008. Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2005020127>>.

- European Youth Convention* [online]. Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://european-convention.eu.int/docs/youthconv/484.pdf>>.
- European Youth Forum* [online]. Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.youthforum.org>>.
- European Youth Parliament* [online]. Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.eypej.org>>.
- FULLAN, M. *The New Meaning of Educational Change*. New York: Teachers College Press, 1991.
- HARGREAVES, D. *Social Relations in a Secondary School*. London: Routledge & Kegan, 1967.
- HART, R. A. *Children's Participation. The Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental Care*. London: Earthscan Publications, 1997.
- HURRELMANN, K. Die ausgebremste Generation. *Greenpeace-Magazin*, 1997, č. 2 (März / April), s. 24–25.
- KOVAŘÍK, J. *Dětská práva, právní povědomí, participace dětí a sociální služby*. České Budějovice: Zdravotně sociální fakulta Jihočeské univerzity, 2001.
- Průvodce programem mládež v akci (platný od 1. ledna 2010)*. Praha: NIDM [2010].
- RAKUŠANOVÁ, P., ŘEHÁKOVÁ, B. *Participace, demokracie a občanství*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2006.
- RUDDUCK, J., FLUTTER, J. *Pupil Participation and Pupil Perspective: "Carving a new order of experience"*. *Cambridge Journal of Education*, 2000, Vol. 30, Issue 1, pp. 75–89.
- SCHAUB, H., ZENKE, K. G. *Wörterbuch zur Pädagogik*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1996.
- SCHRÖDER, R. *Kinder reden mit! Beteiligung an Politik, Stadtplanung und -gestaltung*. Wienheim; Basel: Beltz Verlag, 1995.
- SCHWAN, G. Partizipation. In BÖCKLE, F. et al. *Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft*. Teilband 11. Freiburg; Basel; Wien: Herder 1981, s. 41–78.
- STANGE, W., TIEMANN, D. Alltagsdemokratie und Partizipation: Kinder vertreten ihre Interessen in Kindertagesstätte, Schule, Jugendarbeit und Kommune. In GLINKA, H.-J., NEUBERGER, Ch., SCHORN, Ch. et al. *Kulturelle und politische Partizipation von Kindern. Interessenvertretung und Kulturarbeit für und durch Kinder*. Opladen: Leske + Budrich 1999, s. 212–331.

- ŠTURMA, J. Osm úrovní participace dětí jako jejich základního práva. In JANIŠ, K., ŠTURMA, J. (eds.). *Práva a participace dětí v rodině, ve škole a ve veřejném životě. Sborník z pracovního semináře konaného 21. 4. 1999.* Hradec Králové: Gaudeamus, 1999, s. 75–76.
- VIDLÁKOVÁ, J. Co znamená, když se řekne participace žáků. In *Metodický portál RVP – Modul články: Podoby žákovské participace.* Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007a. [online] Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.rvp.cz/clanek/679/1673>>.
- VIDLÁKOVÁ, J. Proč naslouchat žákům a podporovat jejich participaci na životě školy? In *Metodický portál RVP – Modul články: Podoby žákovské participace.* Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007b. [online] Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.rvp.cz/clanek/679/1674>>.
- VIDLÁKOVÁ, J. Podoby žákovské participace. In *Metodický portál RVP – Modul články: Podoby žákovské participace.* Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007c. [online] Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.rvp.cz/clanek/229/1675>>.
- VIDLÁKOVÁ, J. Jak podporovat participaci žáků. In *Metodický portál RVP – Modul články: Podoby žákovské participace.* Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007d. [online] Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://www.rvp.cz/clanek/229/1676>>.
- Výchova k občanství ve školách v Evropě.* Praha: ÚIV, 2006.
- Všeobecná deklarace lidských práv, preambule.*
- Youth Planet* [online]. Citováno dne 2011-01-26. Dostupné na: <<http://orgs.tigweb.org/youth-planet>>.
- Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 104/1991 Sb. In *Sbírka zákonů* (1991) 502–512.

Kontakty na autory

doc. Michal Kaplánek, Th.D.
Katedra pedagogiky
Teologická fakulta
Jihočeská univerzita
Kněžská 8
370 01 České Budějovice
e-mail: kaplanek@tf.jcu.cz

Bc. Martina Kočerová
Katedra pedagogiky
Teologická fakulta
Jihočeská univerzita
Kněžská 8
370 01 České Budějovice
email: martina@koceri.net